

ISTORIJOS ŠALTINIŲ
TYRIMAI

4

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS
VILNIAUS UNIVERSITETAS

ISTORIJOS ŠALTINIŲ TYRIMAI

Sudarė
Artūras Dubonis

4

LI
LEIDYKLA

VILNIUS 2012

Knygos leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA

Sutartis Nr. LIT-5-33

Redaktorių kolegija:

Darius Antanavičius
(Lietuvos istorijos institutas)

Darius Baronas
(Lietuvos istorijos institutas)

Zenonas Butkus
(Vilniaus universitetas)

Artūras Dubonis (pirmininkas)
(Lietuvos istorijos institutas)

Mathias Niendorf
(Kyljo universitetas)

Rimvydas Petrauskas
(Vilniaus universitetas)

Irena Valikonytė
(Vilniaus universitetas)

Visi leidinio straipsniai recenzuoti dviejų mokslininkų

TURINYS

<i>Artūras Dubonis</i> Pratarmė	9
--	---

Straipsniai

<i>Grzegorz Białuński</i> Surwiłłowie. Przykład kariery Litwinów w Prusach	13
The Survila family. An example of lithuanians' career in Prussia. <i>Summary</i>	43
<i>Роман Анатольевич Беспалов</i> Литовско–одоевский договор 1459 года: обстоятельства и причины заключения	45
The Lithuanian-odoyev treaty of 1459: reasons and circumstances surrounding its signing. <i>Summary</i>	62
<i>Laimontas Karalius</i> Kam reikalingos valdovų privilegijos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje? Lucko miestiečių 1469 m. Kazimiero Jogailaičio privilegijos dėl naujų muitų draudimo Voluinėje teisinis, politinis ir ekonominis kontekstas 1469–1547 m.	63
Who needed sovereign's privileges in The Grand Duchy of Lithuania? Legal, political and economic context of the privileges regarding the ban on the new customs duties in Volhynia issued by Casimir IV Jagiellon to the citizens of Lutsk in 1469 (the period from 1469 to 1547). <i>Summary</i>	90
<i>Irena Valikonytė</i> Priešteisminių dokumentų funkcijos ir likimas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a. viduryje: šaukimų registravimo žurnalai	93
Functions and fate of pre-court documents in The Grand Duchy of Lithuania in the mid-16th century: summons registration journals. <i>Summary</i>	107
<i>Raimonda Ragauskienė</i> XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didikų archyvo atvejis: Dubrovnos linijos Hlebavičių dokumentų aprašai Lietuvos Metrikoje	109
The case of the noblemen's archive in The Grand Duchy of Lithuania in the 16th century: document inventory of the Dubrovna line of the Hlebowicz family in the Lithuanian Metrica. <i>Summary</i>	131

Darius Antanavičius

„Cnotliwy Litwin“ (1592 m.) autorius ir teksto šaltiniai	133
The author and sources of the text of <i>Cnotliwy Litwin</i> (1592). <i>Summary</i>	153

Darius Antanavičius

Originalių Lietuvos Metrikos XVI a. knygų sąrašas	157
The list of the original Lithuanian <i>Metrica</i> books of the 16th century.	
<i>Summary</i>	185

Agnė Railaitė

Šveikauškų genealoginė savimonė	187
Genealogical identity of the Šveikauskas family. <i>Summary</i>	204

Jonas Drungilas

Pastabos dėl lenkiškos rašybos Lietuvos Metrikos Užrašymų knygose XVI a. pabaigoje–XVIII a. antrojoje pusėje (remiantis Lazdijų ir Simno miestų aktais)	207
Remarks regarding the polish orthography in the books of inscriptions of the Lithuanian <i>Metrica</i> in the late 16th – second half of the 18th century (based on the acts of Lazdijai and Simnas towns). <i>Summary</i>	229

Diskusija*Aivas Ragauskas*

Žingsnis pirmyn, du atgal? Dėl 1657–1662 m. Vilniaus miesto Tarybos aktų knygos publikacijos	231
One step forward, two steps back? Regarding the publication of the Vilnius book of acts of 1657–1662. <i>Summary</i>	260

Šaltinių publikacijos*Inga Ilarienė*

Nuorašai ne lotynų kalba Lietuvos Metrikos knygoje Nr. 525: 1491 m. Valmieros sutartis	261
Nichtlateinische Abschriften im Buch der Litauischen Metrik N. 525: der Vertrag Von Valmiera 1491. <i>Zusammenfassung</i>	284

Zenonas Butkus, Magnus Ilmjärv

JAV ambasadoriaus Maskvoje Džozefo E. Deiviso 1937 m. vizito į Baltijos šalis ir Suomiją ataskaitos	285
Reports on the visit of the United States ambassador to Moscow Joseph E. Davies to the Baltic States and Finland in 1937. <i>Summary</i>	312

Anotacijos. Recenzijos

D. Kołodziejczyk, <i>The Crimean Khanate and Poland–Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century): A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents. (The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy, edited by S. Faroqhi, H. İnalcık and B. Ergene, volume 47)</i> , Leiden etc.: Brill, 2011. – XXXVIII, 1098 p., facs. XVII, 2 žemėlapiai – (<i>Eglė Deveikytė</i>)	313
J. Tęgowski, <i>Rodowód kniaziów Świrskich do końca XVI wieku</i> (Biblioteka Genealogiczna, t. 9), Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011. – 220 p., lent. – (<i>Rimvydas Petrauskas</i>)	324
<i>Žemaičių vyskupo Kazimiero Paco 1675–1677 m. sudaryti vizitacijų aktai = Acta visitationum sub domino Casimiro Pac episcopo Samogitiae anno 1675 et 1677 conscripta</i> , parengė M. Paknys (serija: <i>Fontes Historiae Lituaniae, Lietuvos istorijos šaltiniai</i> , t. 10), Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2011. – XIII, 981 [1] p. – (<i>Darius Baronas</i>)	328
<i>Žemaičių vyskupijos vizitacijų aktai (1611–1651 m.) = Acta visitationum dioecesis Samogitiae (A. D. 1611–1651)</i> , parengė L. Jovaiša (serija: <i>Fontes historiae Lituaniae, Lietuvos istorijos šaltiniai</i> , t. 11), Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2011. – 478 p. – (<i>Darius Baronas</i>)	330
Santrumpos	332
Apie autorius	335
Autoriams	337

PRIEŠTEISMINIŲ DOKUMENTŲ FUNKCIJOS IR LIKIMAS LIETUVOS DIDŽIOJOJE KUNIGAİKŠTYSTĖJE XVI A. VIDURYJE: ŠAUKIMŲ REGISTRAVIMO ŽURNALAI

Irena Valikonytė

Lietuvos Metrikos istoriografijoje iki šiol daugiausia dėmesio skirta senųjų (originaliųjų) knygų sandarai¹, nes svarbiausia mokslinė problema laikytas knygų kopijų (ne)adekvatumo neišlikusiems originalams klausimas. XX a. pabaigoje atnaujinus kompleksinį LM knygų publikavimą, šios problemos tyrimas suaktyvėjo². Originaliųjų knygų formavimo modelio paieškos būdingos ir gvildenant vadinamųjų Teismų bylų knygų (toliau – TBK) struktūrą³. Analizuojant į XVI a. pirmosios pusės TBK įrašytų dokumentų repertuarą bei tipologiją, atkreiptas dėmesys, kad dauguma jų – andainyškio teismo procesą arba atskiras jo stadijas fiksavę dokumentai. Nors Pirmajame Lietuvos Statute paminėtos vos kelios tokių dokumentų rūšys, Metrikos knygoje jų aptinkame gerokai daugiau. Tai ne tik bylų protokolai bei sprendimai, bet ir pasirengimo byla nagrinėti dokumentai: ieškovų pareiškimai, bylininkų pasirengtinės bylinėtis, bylų terminų atidėjimai (nukeltinės, perkeltinės), šaukimai ir kt.⁴ Neabejotina, kad teismo dokumentų rūšių gausa priklausė nuo to, kaip sparčiai į

¹ Н. Бережков, *Литовская Метрика как исторический источник*, d. 1: *О первоначальном составе книг Литовской Метрики по 1522 год*, Москва–Ленинград, 1946.

² E. Banionis, „Lietuvos Metrikos knygos: sąvoka, terminas, definicija“, *Lietuvos istorijos metraštis. 1988 metai*, Vilnius, 1989, p. 135–148; K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka*, Poznań, 1995, p. 31–42; А. Груша, *Канцелярия Вяликага княства Літоўскага 40-х гадоў XV–першай паловы XVI ст.*, Мінск, 2006 ir kt.

³ J. Kiaupienė, „XVI a. ikireforminio Vilniaus pilies teismo knygos-kopijos Lietuvos Metrikoje struktūrinė ir informacinė analizė“, *Lietuvos Metrika. 1991–1996 metų tyrinėjimai*, sud. Z. Kiaupa, A. Urbanavičius, Vilnius, 1998, p. 36–89; I. Valikonytė, „W poszukiwaniu modelu układu najstarszych ksiąg spraw sądowych Metryki Litewskiej“, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniai. Faktas. Kontekstas. Interpretacija*, red. kol. pirm. A. Dubonis, Vilnius, 2007, p. 97–111.

⁴ I. Valikonytė, „Teismo dokumentų Lietuvos Metrikoje repertuaras: rašto ir teisinės kultūros aspektai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a. pirmojoje pusėje“, *Istorijos šaltinių tyrimai*, t. 2, sudarė A. Dubonis, Vilnius, 2010, p. 109–125.

visuomenės gyvenimą (taip pat ir į bajorams labai svarbią viešojo gyvenimo sritį – teismus) skverbėsi raštas. Ryšys tarp teismo proceso pokyčių ir teismo dokumentų repertuaro plėtros irgi akivaizdus. Būtent LM Teismų knygoje užfiksuoti teismo praktikos (šiuolaikinių sociologų terminu, *law in action*) šaltiniai gali atskleisti juridinės rašto kultūros ir teismo raštvedybos tobulinimo procesus. Taigi LM knygų sandara solidžiai reprezentuoja teismo proceso stadijas atskleidžiantį dokumentų repertuarą.

Tačiau to nepasakysi apie priešteisminio (ikiprocesinio) etapo dokumentus, kurių rūšių tyrimuose kol kas žiojėja spraga. Tuo tarpu tiesioginio ryšio tarp teismo proceso parengiamojo etapo ir jį „aptarnavusių“ dokumentų rūšių nustatymas prisidėtų prie gilesnio teisinės kultūros pažinimo, o kita vertus, padėtų atskleisti mūsų istoriografijoje beveik nereflektuojamą kanceliarijos darbo stilių bei vaidmenį teismų praktikoje. Tiesa, jau senokai atkreiptas dėmesys į bylos šalies šaukimų (*citatio, vocatio, nozob, nozobi*) funkciją bei jų dermės su skundais (pareiškimais) problema⁵, nes ir PLS nuostatos, ir proceso realijas paliudijantys įrašai teismų knygoje suteikė ganėtinai svarbų pagrindą šių dokumentų analizei. Tačiau „istorijoje dingusių“ dokumentų arba teisinę veikmę fiksuojančių įrašų rūšys irgi gali padėti atskleisti kai kurias svarbias teismo proceso, ypač – bylų nagrinėjimo organizavimo, detales, o kita vertus, teismo raštinės (raštininko) darbo metodų tobulėjimą ir jo priežastis. Pažymėtina, kad ir Lenkijos istorikai, iš tiesų daug nuveikę, tirdami savosios šalies viduramžių ir naujųjų amžių teisės istoriją, teismų veiklos tyrimus dar neseniai vadino apleistais⁶, turėdami mintyje specialią šiai problemai skirtą tyrimų stygių. Tuo tarpu Lietuvos istoriografija dar negali pasigirti nei Lietuvos teisės istorijos sintezių gausa, nei jų išsamumu. Nors teismo procesas LDK XVI a. apskritai buvo gvildentas, bet keli straipsniai, paremti tik Lietuvos Statutuose įrašytų normų analize⁷, negalėjo pateikti atsakymų į daugelį klausimų. Vienas tokių – teismo proceso organizavimas ir teismo raštinės (arba raštininko) vaidmuo priešteisminiame etape.

⁵ J. Adamus, „O wstępnych aktach procesu litewskiego (do II Statutu)“, *Ateneum Wileńskie*, t. 12, Wilno, 1937, p. 205–281.

⁶ M. Mikołajczyk, „Stan badań nad procesem ziemskim w Polsce XVI–XVIII wieku“, *Z dziejów prawa Rzeczypospolitej Polskiej*, pod. red. A. Lutyńskiego, Katowice, 1991, p. 35–60. Tiesa, pastaruoju metu situacija Lenkijoje pastebimai gerėja. Žr. J. Łosowski, *Kancelaria grodzka Chelmska od XV do XVIII wieku. Studium o urzędzie, dokumentacji, jej formach i roli w życiu społeczeństwa staropolskiego*, Lublin, 2004; Z. Naworski, *Szlachecki wymiar sprawiedliwości w Prusach Królewskich (1454–1772). Organizacja i funkcjonowanie*, Toruń, 2004; A. Moniuszko, *Sądy i proces ziemski na Mazowsze w I połowie XVII stulecia*. Praca doktorska, Warszawa, 2008. Už informaciją dėkoju dokt. Adamui Stankevičiui.

⁷ S. Vansevičius, *Lietuvos Didžiosios Kunigaištystės valstybiniai-teisiniai institutai. Pagal 1529, 1566 ir 1588 m. Lietuvos Statutus*, Vilnius, 1981, p. 109–119; S. Vansevičius, „Teismo procesas pagal 1529 metų Lietuvos Statutą“, *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha*, str. rinkinys, sudarė I. Valikonytė ir L. Steponavičienė, Vilnius 2005, p. 132–134; И. Юхо, „Основные черты судоустройства и судопроизводства по Статуту Великого княжества Литовского 1529 года“, *1529 metų Pirmasis Lietuvos Statutas. (Resp[ublikin]s) mokslinės konferencijos, skirtos Pirmojo Statuto 450 metinėms pažymėti, medžiaga*, Vilnius, 1982, p. 47–54.

PLS nėra nė vieno straipsnio, kuris būtų reguliavęs teismų kanceliarijos darbą. Sprendimų knygos paminėtos vos kartą atitinkamos teisenos normos kontekste: įstatymas leidžia apskųsti, bylininko nuomone, neteisingą teisėjų sprendimą, kaip įrodymą paėmus išrašą iš sprendimų knygos (*выпис с книг сказанья, de libro exscripto sentencie, vapis s xiąg skazania*)⁸. Taigi PLS galiojimo laikotarpiu teismo sprendimus buvo privalu fiksuoti raštu knygoje, o jas saugoti.

Neabejotina, kad teismo raštinės (raštininko) darbo stilių lėmė teismų veiklos praktika bei teismo (ir teisėjų, ir įstaigos) darbo organizavimo principai, kuriems savo ruožtu įtaką darė LDK susiklosčiusi teismų sistemos sąranga⁹. Kadangi PLS epochoje teismas nebuvo atskirtas nuo administracijos, ilgą laiką negalėjo būti nei „atskirų“ teismo raštininkų, nei „atskirai“ saugomos dokumentacijos. Šitokią situaciją lėmė ir tai, jog nebuvo nuolatinės teismo vietos (patalpos). Ir valdovo teismas¹⁰ bei jo atšakos, ir Ponų tarybos narių, ir vadinamieji vietininkų teismai buvo išvažiuojamieji, todėl sunku įsivaizduoti „specialios“ raštvedybos organizavimą ir tokios keliaujančios raštinės produkcijos nuolatinę saugojimo vietą. Žinoma, ilgainiui raštininkai, dažnai kviečiami surašyti ir įvairius teismo dokumentus, įgydavo tam tikrą kompetenciją ir tapdavo teismo reikalų specialistais. Nors teismo raštininkų pareigybę ir atitinkamą priesaikos formulę įvedė tik Antrasis Lietuvos Statutas, vykdant teismų reformą, bet valdovo ir Ponų tarybos narių poreikius aptarnaujantiems raštininkams priesaiką tekdavo duoti jau anksčiau¹¹.

Vis aktyviau į teismą besiskverbiantis rašytinis dokumentas reikalavo teismo (ar administracijos apskritai) raštinę priartinti prie teismo klientų. Neatsitiktinai, praėjus vos 15–20 metų nuo PLS įsigaliojimo, bajorai seimuose reikalavo ne tik „pataisyti“ Statutą, ne tik reformuoti teismų sistemą, bet ir suteikti galimybę, iškilus reikalui, lengvai pasiekti teismo raštinę (raštininką) bei „knygas“, kurios nebūtų nuolat vežiojamos su keliaujančiais teisėjais. Taigi dar iki ALS priėmimo LDK valdovas buvo priverstas reaguoti į bajorijos prašymus ir sureguliuoti teismų dokumentacijos saugojimą. Jau 1544 m. jis uždraudė vaivadoms, seniūnams ir dvarų laikytojams, t. y. teismą vykdantiems pareigūnams, išvežti „teismų knygas“ iš pavielių, nurodęs,

⁸ *Pirmasis Lietuvos Statutas*, t. 2, d. 1: *Tekstai senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis*, parengė S. Lazutka, E. Gudavičius, I. Valikonytė ir kt., Vilnius, 1991, p. 169, 170 (VI sk., 5 str.).

⁹ Ф. Леонтович, „Суд господарей и их советников в Великом княжестве Литовском до и после Люблинской уни“, *Журнал Министерства юстиции*, Санкт-Петербург, 1909, nr. 6, p. 116–166; nr. 7, p. 159–208; Ф. Леонтович, „Областные суды в Великом княжестве Литовском“, ten pat, 1910, nr. 9, p. 83–130; nr. 10, p. 85–128; V. Andriulis et al., *Lietuvos teisės istorija*, Vilnius, 2002, p. 159–169.

¹⁰ Net ir „столец судовой господарский“ (žr. *Lietuvos Metrika (1540–1541). 10-oji Teismų bylių knyga*, parengė S. Lazutka, I. Valikonytė, S. Viskantaitė-Saviščeviėnė, J. Karpavičienė, Vilnius, 2003, nr. 98) ne visuomet buvo valdovo rūmai Vilniuje.

¹¹ Žr. *Lietuvos Metrika (1522–1530). 4-oji Teismų bylių knyga*, parengė S. Lazutka, I. Valikonytė ir kt., Vilnius, 1997, nr. 25, p. 59 (nedatuota, bet įrašyta tarp 1522 m. dokumentų). Plg. A. Груша, *op. cit.*, p. 131.

kad toks buvęs ir senasis paprotys, t. y. tvarka (*зоставуеь при стародавном обычае*)¹². Draudimas darsyk pakartotas 1551 m. Vilniaus seime¹³. Galime tik spėti, kad į tokias teismo knygas pavietuose buvo įrašomi ne tik nagrinėtų bylų protokolai bei sprendimai, bet ir priešteisminiam etapui reikalingi dokumentai, pavyzdžiui, skundai ir šaukimai¹⁴. Volodimiras Poliščiuikas, tyrinėjęs ikiprocesinių dokumentų (skundų, pareiškimų ir žvelgūnų liudijimų), patekusių į Lucko pilies teismų knygas 1558–1566 m., įrašų paskirtį, svarbiausią dėmesį skyrė jų šaltiniotyrinei semantinei ir formuliario analizei. Tačiau konstatavo, jog nuo XVI a. vidurio skundų bei pareiškimų įrašai šiose knygose tampa visuotiniu reiškiniu, kas leidžia kalbėti apie didėjančią teismų knygų notarinę reikšmę¹⁵. Bet apie kokias nors specialias tokių įrašų registravimo „knygas“ ar registrus autorius neužsimena. Iš tiesų net ir 1551 m. seimo nuostatuose nurodyta žvelgūnams liudyti „prie teismo knygų“¹⁶, nors po 15 metų ALS jau minimos atskiros specialios vaznių – oficialių liudytojų – knygos (*книги сознания возного*)¹⁷. Taigi gausėjant rašytinių dokumentų, būtinų teismo procesui, atsirado poreikis juos sisteminti, rūšiuoti ir, galimas dalykas, pradėti vesti specializuotas „knygas“, arba vadinamuosius registrus, kitaip tariant, teismo (arba administracijos) raštinė turėjo labiau biurokratėti.

Net ir įsigaliojus PLS, ieškovai dar dažnai teismo procese skundą išdėstydamo teisėjams žodžiu¹⁸. Tačiau Statute jau imperatyviai reikalaujama skundą iš anksto įrašyti į šaukimus (IV sk., 14 str.), kuriuos įteikti atsakovui iki teismo buvo privalu¹⁹. Kadangi LM knygose šaukimų įrašų „grynuoju“ pavidalu (t. y. *in extenso*) labai reta, kyla klausimas, ar jų paėmimas iš atitinkamos teismo instancijos buvo kur nors fiksuojamas. Manytina, kad raštininkas, surašęs šaukimo tekstą arba patvirtinęs bylininko atsineštąjį (buvo leidžiama šaukimą surašyti ir pačiam

¹² RIB, t. 30, (*Литовская метрика*, кн. 3, отд. 1–2, ч. 3: книга публичных дел, т. 1), Юрьев, 1914, skilt. 129.

¹³ Ten pat, skilt. 192.

¹⁴ Plačiau žr. I. Valikonytė, „Teismo dokumentų Lietuvos Metrikoje repertuaras“, p. 119–122.

¹⁵ В. Полищук, „Между процедурой и формуляром: источниковедческий анализ судебных замковых книг перед реформой 1564–1566 гг. (на примере Луцких замковых книг 1558–1566 гг.)“, *Литовос Didžiosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniai. Faktas. Kontekstas. Interpretacija*, p. 357–363, 369–370, 374. Beje, į LM kompleksą „neteisėtai“ patekusių XVI a. pirmosios pusės vaivadų teismo knygų turinys tokios rūšies įrašų masiškumo nepatvirtina (plg. iš į 9-ąją TBK įrašytų 212 dokumentų – 11 skundų; iš į 11-ąją ir 19-ąją TBK įrašytų 193 dokumentų – tik 1 skundas). Negausu jų ir valdovo TBK (pavyzdžiui, 37-ojoje TBK – 162 dokumentai, iš kurių – 17 skundų). Šį reiškinį, matyt, galima paaiškinti vengimu fiksuoti skundą atskiru raštu, kai buvo pradėta reikalauti jį išdėstyti šaukimuose.

¹⁶ RIB, t. 30, skilt. 191.

¹⁷ *Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года*, ред. калегія Т. Доўнар и др., Мінск, 2003, p. 110 (IV sk., 23 str.).

¹⁸ I. Valikonytė, „Teismo dokumentų Lietuvos Metrikoje repertuaras“, p. 122.

¹⁹ *Pirmasis Lietuvos Statutas*, p. 178–179.

ieškovui), tą faktą arba teksto santrauką pasižymėdavo. Kadangi šaukimus derėjo paimti iš to teismo įstaigos (urėdininko), kuriame byla ir turėjo būti nagrinėjama, turėdami informaciją apie paimtuosius šaukimus, teisėjai galėjo ganėtinai tiksliai planuoti teismo posėdžių terminus, nes šaukimuose buvo nurodomas konkrečios bylos teislaikis (*рок*). Tokie – daugiau šiandienos logika pagrįsti – samprotavimai leido kelti hipotezę, jog, siekiant optimizuoti teismų veiklą, raštininkai buvo įpareigoti vesti kažkokius registrus-sąsiuvinius, kuriuose pasižymėdavo išduotų šaukimų svarbiausius duomenis²⁰. Tokių registravimo žurnalų poreikį su teismo tobulesniam funkcionavimui reikalingais įrašais turėjo dar labiau skatinti pradėtos rengti teismų sesijos. Kaip žinoma, LDK valdovas, nuolat užimtas svarbiais ir įvairiais valstybės reikalais, dažnai teisėjo funkciją atlikti pavesdavo teisėjų kolegijoms – komisoriams, maršalkoms, „specialiai paskirtiesiems“ Ponų tarybos nariams ir dvaro teisėjams. Tačiau ir pats, neišvengdavęs bylininkų „įkyrumo“ (*докуки*), turėjo vykdyti teisingumą kartais po keliolika dienų per mėnesį, tai reziduodamas Vilniuje, tai susirinkus seimui. O PLS įvestą specialią Ponų tarybos teismo suvažiuojamąją sesiją Vilniuje valdovų rūmuose (VI sk., 4 ir 5 str.)²¹, dažnai vadintą tiesiog teismo seimu, netrukus, jau 1531 m., dėl bylų gausos ir jų vilkinimo teko papildyti dar viena²², t. y. organizuoti jau dvi sesijas per metus, kas buvo įtvirtinta PLS išplėstinėje redakcijoje (tik pakeitus pačius sesijos terminus)²³. Bet apskritai teismų instancijų klausimas PLS nebuvo griežtai ir aiškiai išdėstytas²⁴, todėl tam tikra painiava ir bylų teisingumo neapibrėžtumas nuolat kėlė rūpesčių bajorams, ką liudija jų prašymai, pateikti valdovui seimuose 1544 ir 1551 m. Atsiliepdamas į tuos reikalavimus, valdovas, „pasitaręs su ponais tarėjais“, buvo priverstas nustatyti nuolatines vaivadų teismo vykdymo vietas – jų rezidencijas (*на месту столечном воеводском*)²⁵, o kitiems „vietos“ teisėjams – pavietų centre (*на своих местах в поветех*)²⁶, taip pat įvesti keturias per metus šių teismų sesijas²⁷. Tad neabejotina, kad per sesijas ir teisėjai, ir bylininkai susidurdavo su bylų nagrinėjimo eilės nustatymo problema. Juk šaukimuose nurodytas bylos nagri-

²⁰ Plačiau žr. I. Valikonytė, „Teismo dokumentų Lietuvos Metrikoje repertuaras“, p. 121, 124.

²¹ *Pirmasis Lietuvos Statutas*, p. 166–169.

²² *Документы Московского архива Министерства юстиции*, t. 1, Москва, 1897, p. 528; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15 (1528–1538). Užrašymų knyga 15*, parengė A. Dubonis, Vilnius, 2002, nr. 207, p. 274–275.

²³ *Pirmasis Lietuvos Statutas*, VI sk., 5 str. (Slucko nuorašas), p. 166, nuoroda 251–251.

²⁴ I. Valikonytė, S. Lazutka, E. Gudavičius, *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, Vilnius, 2001, p. 298–299, 311–312.

²⁵ *RIB*, t. 30, skilt. 185.

²⁶ Ten pat, skilt. 128.

²⁷ Ten pat, skilt. 185–186.

nėjimo terminas geriausiu atveju reiškė dieną²⁸, kuri tačiau dėl įvairių priežasčių galėjo „išštįsti“ į keletą, jau nekalbant apie nuolatinius valdovo paskirtų teislaikių atidėjimus, perkėlimus bei nukėlimus tai dėl valstybės reikalų, tai dėl ligos, tai dėl medžioklės... Nežinome ir tikslaus bylų nagrinėjimo laiko paskirtąją dieną. Antai Lenkijoje Kazimiero Didžiojo statutai nurodė bylas nagrinėti iki pietų, o popietines sesijas netgi uždraudė, kad pietūs, neretai virsdavę pokyliais, nepaveiktų teisėjų ir bylų nagrinėjimo objektyvumo²⁹. Lietuvoje tik į ALS (IV sk., 27 str.) buvo įrašyta norma, įpareigojanti teisėjus dirbti „iš ryto iki vakaro“ (iki mišparų)³⁰, pakartota ir TLS (IV sk., 46 str.)³¹. Visi šie faktai ir verčia spėti, kad iš teismo įstaigos paimtų šaukimų įregistravimas kažkokiu žurnale ir galėjo atstoti tokių bylų nagrinėjimo eilės nustatymo sąrašą.

Tokią hipotezę iki šiol galėjome paremti situacijos, susiklosčiusios rengiant ALS, vertinimu. Būtent jame, įteisinusiam teismų reformą, buvo įrašyti straipsniai, reguliuojantys teismo sesijų organizavimą, o juose – įpareigojimas teismo raštininkams vesti tokių bylų registrą. Teisingiau, ALS IV sk., 27 straipsnyje įrašytas reikalavimas, prasidėjus teismo sesijai, bylas nagrinėti pagal šaukimus: „pagal eilę iš registro, neatsižvelgiant į asmenį ir niekam nenuolaidžiauojant, bet, kuris pirmiau pašaukė, tas pirmiausia teisiamas turi būti“³². Ši norma išliko ir TLS, dar patikslinus, kad pirmiau turi būti nagrinėjama byla to asmens, „kuris pirmiau įsirašė (! – I. V.) į registrą“ (IV sk., 46 str.)³³. Pastaroji frazė įpareigojo patį bylininką pasirūpinti jo bylos įrašymu į registrą. Ir ALS atsakomybę už tokių registrų sudarymą numatė teisėjui, pateisėjui ir raštininkui, kurie buvo įpareigoti atvykti prieš tris dienas prieš žemės teismo sesijos pradžią ir „surašyti šaukimus į registrą dėl to, kas kurį anksčiau pašaukė, kad taip pat tas, o ne kitas, pirmiau būtų teisiamas“ (IV sk., 11 str.)³⁴, nors IV sk., 27 straipsnyje registro surašymo funkcija aiškiai pavesta raštininkui:

²⁸ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 11 (1518–1523). Įrašų knyga 11*, parengė A. Dubonis, Vilnius, 1997, nr. 118, p. 122: „ажбы есте перед нами ку праву з нимъ стали [...] отъ сее середи у дву неделях и в томъ ся з нимъ расправили“ (1522 m.); *Lietuvos Metrika (1540–1541). 10-oji Teismų bylų knyga*, nr. 160, p. 99: „приказуемъ вамъ, ажбы есте перед нами ку праву стали [...] и в томъ ся з нею расправили на тотъ рокъ, на который она вас позоветъ симъ нашымъ листомъ“ (1541 m.) ir kt.

²⁹ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia ustroju i prawa polskiego*, Warszawa, 2005, p. 170.

³⁰ *Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года*, p. 112.

³¹ *Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі*, рэд. кал. І. Шамякін і др., Мінск, 1989, p. 175.

³² *Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года*, p. 112; „Statut Litewski drugiej redakcyi (1566)“, *Archiwum komisji prawniczej*, t. 7, Kraków, 1900, p. 96.

³³ *Статут Вялікага княства Літоўскага 1588*, p. 175. Norma darsyk pakartota IV sk., 16 str., kur numatytas ir atlyginimas raštininkui už įrašą registre – 1 grašis (ten pat, p. 152).

³⁴ *Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года*, p. 103; „Statut Litewski drugiej redakcyi (1566)“, p. 81.

„o kurie tam teislaikiui pašaukė, tuos visus sesijos pradžioje raštininkas privalo į registrą įrašyti ir iš registro į teismą šauks“³⁵. Beje, pastarojo straipsnio pataisoje dar kartą akcentuota būtinybė teisti „pagal registrą eilės tvarka“³⁶. Taigi nuo ALS įsigaliojimo meto tokie registrai turėjo būti surašomi ne išduodant šaukimus, bet sesijos išvakarėse, kas labai aiškiai suformuluota TLS IV sk., 18 straipsnyje: „ir tokių šaukimą ieškovas turi į registrą įrašyti tuo laiku, kai jam ateis teislaikis, ir toliau elgtis pagal teisę...“³⁷.

Be abejo, tokių bylų (arba šaukimų) registravimo žurnalų įvedimas turėjo padėti teisėjams organizuoti sklandų darbą, kita vertus, jie užtikrino bylininkų informatyvumą, o svarbiausia – turėjo apsaugoti ir vienus, ir kitus nuo painiavos ir savivalės³⁸. Tiesioginę viešą tokių registrų panaudos funkciją atskleidžia faktas, jog Lenkijos šaltiniuose jie pradėti vadinti vokandomis (*wokanda*, nuo lot. *in ius vocare*)³⁹, t. y. šauktinėmis. Rusėniškai surašytame ALS tekste nenurodyta, kas bylininkus šaukia į teismo patalpą, bet lenkiškame vertime tokiu šaukliu įvardytas vaznys⁴⁰. Matyt, jis bylos šalis dar palydėdavo į patalpą, kur sėdėdavo teisėjai⁴¹.

Tačiau visi šie faktai ir hipotezės neatsako į klausimą, kada tokie registravimo žurnalai atsirado Lietuvoje, ir nepaaiškina, ar į ALS įrašytas reikalavimas juos sudaryti ir vartoti iš tiesų buvo naujas reiškinys LDK teisenoje? Atsakyti būtų paprasta, jei tokie registrai būtų išlikę. Tačiau jeigu ir ALS, ir TLS atitinkamuose IV skyriaus straipsniuose įsakmiai nurodoma saugoti žemės ir pilies teismų knygas⁴², tai apie registrų-vokandų saugojimą – nė žodžio. Ir Darius Vilimas, analizavęs žemės teismų formavimo procesą LDK bei išlikusių seniausių paviėtų žemės teismų knygu san-

³⁵ *Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года*, p. 112. Lenkiškame vertime dar pridėta: „ir iš registro teisti dėl to, kad paskutinis netaptų pirmuoju, o vaznys iš registro į teismą turi šaukti“ (žr. „Statut Litewski drugiej redakcyi (1566)“, p. 96).

³⁶ *Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года*, p. 225.

³⁷ *Статут Вялікага княства Літоўскага 1588*, p. 154. Ir Lenkijoje – tik gerokai anksčiau – šaukimais rūpinosi ieškovas, pateikdamas jį teisėjui arba teismo raštininkui, kad būtų įrašytas į registrą (žr. J. Rafacz, *Dawny proces Polski*, Warszawa, 1925, p. 115).

³⁸ S. Kutrzeba, *Dawne polskie prawo sądowe w zarysie*, Lwów etc., 1927, p. 86; A. Janulaitis, *Įvairiausias Lietuvos Tribunalas XVI–XVIII a.*, Kaunas, 1927, p. 75.

³⁹ St. Grodziski, *Z dziejów staropolskiej kultury prawnej*, Kraków, 2004, p. 174.

⁴⁰ „Statut Litewski drugiej redakcyi (1566)“, p. 96. Lenkijos teismuose šalis bylinėtis irgi šaukdavo vaznys. Žr. J. Rafacz, *op. cit.*, p. 149–150.

⁴¹ St. Grodziski, *op. cit.*, p. 174. Tik *Статут Вялікага княства Літоўскага 1588* (IV sk., 53 str.) nurodyta, kad netvarkos prevencijos tikslu į teismo patalpą gali įeiti tik tie, „kuriuos iš registro bylinėtis pašauks“, o juos lydėti leidžiama tik prokuratoriui ir dar 6 bičiuliams bajorams. Žr. ten pat, p. 182.

⁴² „книги земские безпечне от вшелякое пригоды были захованы“, žr. *Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года*, IV sk., 11 str., p. 103; *Статут Вялікага княства Літоўскага 1588*, IV sk., 13 str., p. 149.

darą, jokių registrų nemini⁴³. Stebėtis nereikėtų. Akivaizdu, kad jų gyvenimas buvo trumpalaikis. Atlikę laikiną šaukimo eilės bylinėtis funkciją, po teismo sesijos jie nebesaugoti (gal net naikinti arba jų popierius panaudotas juodraščiams, senų knygų restauravimui ir pan.), t. y. jie netekdavo juridinės reikšmės⁴⁴. Nes kitai teismo sesijai (net jei likdavo dėl įvairių priežasčių neišnagrinėtų bylų) atitinkamą registrą reikėdavo rengti iš naujo.

Kadangi iki teismų reformos LDK veikė kelios teismo instancijos, o jų kompetencija nebuvo griežtai apibrėžta (išskyrus valdovo teismui priklausančias vadinamąsias *causae graves*), reikia manyti, kiekvienas teismas, rengdavęs sesijas, turėjo savąjį registrą, į kurį įrašydavo visus šaukimus iš eilės. Tuo tarpu iš Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo veiklos organizavimą reglamentavusių vadinamųjų ordinacijų turinio žinoma, kad Tribunole vienu metu buvo formuojamos net kelios registrų rūšys pagal bylų pobūdį (turinį)⁴⁵. Taip pat kito ir bylininkų įsiregistravimo terminai⁴⁶.

Nors, kaip sakyta, kol kas nėra pavykę aptikti išlikusių registrų ar jų fragmentų, užuominų apie juos dokumentuose esama. Antai 1566 m. sausio mėnesį Vilniaus seime bylas nagrinėjant valdovo paskirtiesiems „dvaro urėdininkams“ (*врядники нашии дворные*) paaiškėjo, kad dar 1565 m. gruodžio 13 d., t. y. paskirtuoju laiku, į teismą atvykusios ieškovės Vilniaus pavieto žemionės Ona ir Elžbieta Jonaitės Vaitiekaitės „mūsų kanceliarijoje užsirašiusios (*pabr. mano – I. V.*), mūsų dvare buvo pasirengusios bylinėtis“⁴⁷, tačiau atsakovo taip ir nesulaukusios. Po kelių dienų tie patys teisėjai konstatuoja jau kito atsakovo neatvykimą į teismą ir kitos bylos sprendime pažymi, kad ieškovas kunigaikštis Paulius Svyriškis paskirtuoju teismui laiku „užsirašė“ valdovo kanceliarijoje⁴⁸. Žinoma, šituos ieškovų „užsirašymus“ galima tapatinti su vadinamosiomis pasirengtinėmis (*пильность*), kurių atskirų įrašų pavidalu

⁴³ D. Vilimas, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės teismo sistemos formavimasis (1564–1588)*, Vilnius, 2006, p. 79–103, 182–198; D. Vilimas, „Seniausios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pavietų žemės teismų knygos (iki 1589 m., Lietuvos Respublikos archyvuose)“, *Lietuvos Metrika. 1991–1996 metų tyrinėjimai*, p. 238–254. Beje, ir lenkų istorikai apgailestauja dėl neišlikusių tokių registrų (žr. A. Moniuszko, *op. cit.*, p. 178).

⁴⁴ Janusz Łosowski, analizuodamas Chelmo pilies kanceliarijos teismo dokumentaciją, šiek tiek dėmesio skyręs daugiausia XVIII a. bylų registrams (*rejestrzy spraw*), atkreipė dėmesį, jog tik 1779 m. Nuolatinė taryba specialia rezoliucija registrams suteikė viešųjų aktų statusą. Žr. J. Łosowski, *op. cit.*, p. 198.

⁴⁵ A. Janulaitis, *op. cit.*, p. 75–77. Registrų rūšių daugėjo ir Lenkijoje, žr. *Historia państwa i prawa Polski*, t. 2: *Od połowy XV wieku do r. 1795*, pod red. J. Bardacha, Warszawa, 1966, p. 385.

⁴⁶ Tribunolo nuostatai leido įsiregistruoti ne tik per 3 dienas iki sesijos pradžios, bet dar vieną ištiesą savaitę, jau jai prasidėjus (žr. Nuostatų tekstą, A. Janulaitis, *op. cit.*, p. 139); o XVII a. pr. priimtas įstatymas net numatė kortelių „su numeriu, kad yra įsirašę“ į registrą, išdavimą (ten pat, p. 76).

⁴⁷ „они в канцлереи нашей записавшы ся, пильновали права на дворе нашем [...]“ žr. *Lietuvos Metrika (1562–1566). 47-oji Teismų bylų knyga*, parengė I. Valikonytė, N. Šlimienė, Vilnius, 2011, nr. 127, p. 173–174.

⁴⁸ „кгда рокъ зложоный прыпаль, тогды онъ, в канцлереи нашей записавшы ся, пильноваль права на дъворе нашемъ через немалый часть [...]“ ten pat, nr. 128, p. 174–175.

gausu LM Teismų bylų knygose⁴⁹. Tačiau aptiktas 1566 m. dokumento nuorašas, patekęs į vadinamąją 50-ąją TBK⁵⁰, leidžia ir minėtus atvejus laikyti įsirašymais į registravimo žurnalus-registrus.

Šis dokumentas, LM knygų kopijuotojų XVI–XVII a. sandūroje pavadintas pareiškimu (*оповеданье*), laikytinas savotiška pasirengtine. Tiesa, pastarosios paprastai buvo įrašomos „į knygas“ paskirtuoju laiku bylinėtis atvykusios šalies prašymu, kai apie būsimą procesą jam (atsakovui) buvo pranešta šaukimais arba, jei jis (ieškovas) pats tais šaukimais ir buvo pasirūpinęs. Tuo tarpu aptariamasis dokumentas liudija kitokią – išskirtinę – situaciją. Nors pareiškimo turinyje pavartotas žodis *пильность*, bet jis apibūdina ne dokumento rūšį, o pareiškėjo veiką, t. y. jo pasirengimą („rūpestingumą“) teismui. Mat, kanceliarijos „knygoje“ Voluinės žemionio Andrejaus Čolganskio prašymu užregistruojamas faktas, kad jam nebuvo įteikti ir jis net „nematęs“ jokių šaukimų į valdovo teismą. O apie tai, kad Severino Jermolinskio žmona Ona (jau velionė) jį buvo pašaukusi bylinėtis, esą sužinojęs, būdamas Vilniuje, suprask – atsitiktinai (kiek tame pareiškime būta teisybės, toliau). Pareiškime nurodytos aplinkybės, kuriomis Čolganskis patyrė apie jam iškeltą bylą, ir atskleidžia valdovo teismo sesijos organizavimo tvarką dar prieš įsigaliojant Antrajam Statutui. Paaiškėja, kad Čolganskis valdovo rūmuose, kur paprastai posėdžiaudavo vadinamasis dvaro, arba maršalkų, t. y. valdovo paskirtųjų teisėjų, teismas, turėjo galimybę pasižiūrėti į registrą, „kuriame teismo bylos „[...] buvo pažymėtos ir užrašytos“, kitaip tariant, nurodyta, „kas ką pašaukė valdovo raštais, mandatais į jo karališkosios mylistos teismą tame Vilniaus didžiajame seime“⁵¹. Ir esą iš to registro pareiškėjas sužinojęs, kad velionė Jermolinskienė net dviem valdovo mandatais buvo pašaukusi jį ir jo žmoną Marją (Mariną) bylinėtis dėl jų pasipriešinimo ieškovės įvesdinimui į Semionovo dvarą, pažeidžiant, Čolganskio žodžiais, „kažkokius laidus“.

Kol kas palikę nuošalėje paminėtų šaukimų turinį ir ieškinio esmę, galime konstatuoti, kad valdovo teismo sesijos, vykusios posėdžiaujant seimui, išvakarėse raštininkas, „pasodintas“ prie valdovo teisingumą vykdyusių paskirtųjų dvaro teisėjų, parengdavo nagrinėsimų bylų sąrašą, vadinamą registru. Andrejaus Čolganskio

⁴⁹ Galima manyti, kad atvykusi bylinėtis šalis, net ir įsiregistravusi į šaukimų žurnalą, bet nesulaukusi antrosios šalies, stengėsi, negailėdama pinigų už įrašą, užfiksuoti savo pasirengimą ir teislaikio vykdomą teismo knygose būtent todėl, kad registravimo žurnalas nebuvo saugomas ir negalėjo atlikti juridinio vaidmens.

⁵⁰ Российский государственный архив древних актов [toliau – RGADA], f. 389 [Lietuvos Metrika], ap. 1, d. 1–2, s. v. 264 [toliau – LM, kn. 264], l. 195–195v; plg.: С. Пташицкий, *Описание книг и актов Литовской Метрики*, Санкт Петербург, 1887, p. 118.

⁵¹ Kalbama apie 1565 m. lapkričio–1566 m. sausio mėn. Vilniuje vykusį seimą, kur dėl kilusios epidemijos valdovui teko nukelti nagrinėsimas bylas. Apie tai bajorai buvo informuoti 1565 m. spalio 20 d. ir įspėti, kad nė vienas teismo reikalais nevyktų į valdovo dvarą prieš paskirtąjį seimą (žr. *RIB*, t. 30, skilt. 822–823; Н. Максимейко, *Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии*, Харьков, 1902, Приложения, p. 142–143).

pareiškimą į valdovo kanceliarijos knygas įrašė maršalka ir raštininkas Jonas Haika 1566 m. vasario 25 d. – taigi, jau pasibaigus seimui, tačiau dar oficialiai neįsigaliojus ALS⁵². Bet vis tiek natūraliai kyla klausimas, ar tuo metu beveik baigtas rengti Statuto tekstas negalėjo lemti tokio registro gimtį. Vargu, ar galime tikėtis aiškaus atsakymo. Ir vis dėlto pareiškėjo retorika neliudija, kad tokio registro egzistavimas jam buvo naujiena. Anaiptol. Valdovo rūmuose jis paprasčiausiai „pamatė [...] tarp kitų bylų parašyta“, kad ir jis pašauktas į teismą. Todėl – dar kartą pakartoja pareiškime: „registre tarp kitų jo mylistos valdovo raštų, mandatų ir šaukimų matydamas „[...] įrašytą savo vardą“ ir norėdamas atsisteisti kiekvienam, „kuriam to reikėtų“⁵³, per visą seimo metų buvo pasirengęs valdovo teismui (*пильность [...] чынилъ*), bet taip ir nesulaukęs norinčių su juo bylinėtis. Žinoma, nebūtina tikėti pareiškėju, esą jis nežinojęs apie šaukimus ir atėjęs į valdovo rūmus tik „pasitikrinti“⁵⁴. Bet toks siužetas juo labiau atskleidžia įvykio kasdieniškumą, registru prieinamumą ir jų informacinę funkciją, kuo ir naudojosi suinteresuoti bajorai.

Taigi, manytina, kad dokumente minimas valdovo teismo registras (registravimo žurnalas) gali būti laikomas tam tikru poreforminiuose teismuose įsigalėjusių ir ALS įteisintų žemės teismų registru prototipu, kurio forma ir turinys vėliau tikriausiai buvo tobulinamas. Neatmestina ir Lenkijos teismuose vartotų registru tam tikra įtaka. Yra žinoma, kad, 1523 m. ten įsiteisėjęs *Formula Processus*, šaukimus pradėta įrašinėti į ypatingą (paprastai siauro formato) knygą, vadintą *registru*, vėliau taip pat *vokan-*

⁵² Atkreiptinas dėmesys, kad Vilniaus seime valdovas, atsiliepdamas į „visos riterijos“ prašymą leisti vadovautis dar „iki galo neužbaigtu“ Statutu, nurodė „naujuoju Statutu teisti ir tvarkytis“ nuo 1566 m. sausio 26 d., tačiau kol kas „išėmus“ I, II, III ir IV skyriaus „artikulus“, t. y. ir teismų skyrius dar neturėjo įsigaliooti, nes valdovas su Ponų taryba dar norėjo tuos straipsnius „pataisyti“ (žr. *RIB*, t. 30, skilt. 366–367).

⁵³ LM, kn. 264, l. 195v.

⁵⁴ Voluinės žemės žemionis Andrejus Čolganskis buvo vedęs Marją (Mariną) Vosyliūtę Jermolinskų skytę. Šią situoktinių porą, kaip aiškėja, dar 1563 m. į teismą šaukė Andrejus Kunevskis su dukra Ona, ištekėjusia už Severino Jermolinskio. 1564 m. kovo mėn. nagrinėtos jų bylos sprendimas (žr. RGADA, f. 389, ap. 1, d. 1–2, s. v. 249 [toliau – LM, kn. 249], l. 389–397v) ir atskleidžia 1566 m. neįvykusio teismo priežastį – tai Semionovo dvaras, plytėjęs Voluinės Kremeneco pavieta. Šį dvarą per teismą iš savo sesers Onos Seniutienės atgavusi Bagdonė Daškaitė Kalenikovičaitė (ištekėjusi už Aleksandro Jermolinskio) testamentu užrašė vienam iš trijų savo sūnų – Severinui – ir jo žmonai Onai bei jų vaikams, tačiau su sąlyga, kad kiti du (Jukna ir Vosylius), norėdami tą motiniją valdyti, pirmiau privalės Severinui sumokėti 2000 kapų grašių (ten pat, l. 394v). Kai 1563 m. sužeistas Severinas gydėsi („лежалъ на лекарстве“), žmonos slaugomas, Kamenece Podolske, kur ir numirė, tuo pasinaudoję jo broličiai Marja su vyru Andrejumi Čolganskiu 1563 m. spalio 7 d. užpuolė ir užgrobė Semionovo dvarą. 1564 m. valdovo išspręsta byla tik iš dalies sureguliuavo ginčą, nes ieškinio dėl patirtos žalos nagrinėjimas buvo atidėtas (ten pat, l. 396v–397). Taigi Čolganskis ne be pagrindo 1566 m. pradžioje šniukštinėjo registrą valdovo rūmuose Vilniuje... Beje, jis dėl to dvaro dar tebesibylinėjo – tik jau su Kunevskio palikuonimis – ir 1577, 1580 ir 1585 m. (žr. *Руська (Волинська) Метрика. Регестри документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673*, Київ, 2002, p. 273, 339, 404–405).

da, iš kurios sesijoje pagal eilę ir būdavo „šaukiamos“ bylos⁵⁵. Józefo Szymańskiego manymu, Lenkijoje šaukimų registrai buvo pradėti vesti netgi anksčiau, nei bylos proceso protokolai⁵⁶. Kad ir kaip ten būtų, LDK teismų sistema iki XVI a. vidurio reformų buvo kitokia ir gerokai įvairesnė, nei Karūnoje. Todėl sunku spręsti, ar visose valstybinių teismų instancijose tokie registrai buvo sudarinėjami.

Tačiau akivaizdu, kad šaukimų (bylos) įrašymas į registravimo žurnalą buvo paskutinis priešteisminis aktas arba paskutinė sąlyga procesą pradėti. Jis tapo oficialiu leidimu įeiti į teismo patalpą ir atsistoti prieš teisėją. Kita vertus, nuolat augantis bylų srautas skatino rūpintis ir teismo raštvedybos tobulinimu. Kito bajorų požiūris į raštininką bei jo profesiją, augo ir paties raštininko savo vertės suvokimas. Antai XVI a. viduryje valdovo raštininkas Valerijonas Protasevičius Suškovskis interesantų pareiškime įrašo, kad jie atvykę pas jį, *яко до вяряду а канъцляреи его королевскей м(и)л(о)сти, обличъне [...]*⁵⁷. Taigi raštininko kaip raštinės urėdo (įstaigos) samprata dar labiau išryškėjo sudarant teisme šaukimų registravimo žurnalus. Nors pastarųjų viešoji funkcija ir buvo trumpalaikė, bet pastebimai prisidėjo prie teismo veiklos optimizavimo.

Iškyla dar viena – lietuviškajai LDK istoriografijai būdinga – problema. Tai termino *registas* (*peecmp/peūcmp, regestum, registrum, rejestr*) lietuviško atitikmens paieška. Dabartinės lietuvių kalbos žodynas pateikia dvi šio žodžio formas: *registas* ir *rejestras* (sąrašas, rodyklė)⁵⁸, tačiau šios, kaip ir baltarusių parengtoje LDK enciklopedijoje nurodytos reikšmės (sąrašas, aprašas, knygos LDK teismuose)⁵⁹, toli gražu neišsemia XVI a. LDK raštinėse vartoto žodžio prasmių, kas ir verčia ieškoti bylų registrams įvardyti tinkamesnio lietuviško atitikmens. PLS šis lotyniškos kilmės žodis (*regerere* – įtraukti, įrašyti) vartotas kariuomenės (rikiuotės) ir etmono sąrašui (II sk., 3 ir 6 str.) bei globotinių turto aprašui (V sk., 7 str.) įvardyti. Tačiau į išplėstinę PLS redakciją įrašytame VIII sk., 6 straipsnyje šituo terminu pavadintas kuopos teisėjų, nesutarusių dėl ieškinio, bylos užrašymas (protokolas), kurį teisėjai privalėjo nusiųsti vaivadais, t. y. registru pavadinta nagrinėtos bylos užrašymo forma⁶⁰. Daugybėje dokumentų šituo žodžiu įvardyti įvairiausio pobūdžio sąrašai bei aprašai (pavyzdžiui, žalos sąrašai, turto inventoriai, skolų sąrašai, įkainių sąrašai, įvesdini-

⁵⁵ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *op. cit.*, p. 273. Plg. S. Kutrzeba, *op. cit.*, p. 86; J. Rafacz, *op. cit.*, p. 37–38.

⁵⁶ J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa, 2002, p. 479–480.

⁵⁷ *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 30 (1480–1546). Кніга запісаў № 30*, падрыхтаваў В. Мянжынскі, Мінск, 2008, nr. 46, p. 115 (1546 m.); nr. 86, p. 160 (1546 m.).

⁵⁸ *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius, 1993, p. 650–651.

⁵⁹ Г. Маслыка, „Рэестры“, *Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя ў двух тамах*, t. 2: К–Я, Мінск, 2006, p. 528.

⁶⁰ *Pirmasis Lietuvos Statutas*, p. 222 (Slucko nuorašas). Taip vadinami ir teismų praktikoje teisėjų nebaigtų išspręsti bylų protokolai (pavyzdžiui, „реистрь sprawy, реистрь комисарский“, žr. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15*, nr. 147, p. 187–188).

mo aprašai-inventoriai, muitinių registrai ir pan.). Kaip žinoma, šiuo terminu buvo vadinamas ir nukopijuotų LM knygų turinys, t. y. įrašytų dokumentų sąrašas. Su šiuo terminu taip pat susiduriame įvardijant dokumentų nuorašų, sudėtų Metrikoje, formą. Egidijaus Banionio nuomone, registrais, kurie galėjo būti ir atskirų lapų, ir sąsiuvinio pavidalo, raštininkas vadino parengtų valdovo raštų pasiliekamus nuorašus⁶¹. Baltarusių istorikas Andrejus Rybakovas dar mini kažkokių raštininkų registrus „su trumpa informacija apie išduotus dokumentus“⁶². Lenkijos istoriografijoje šaukimų registrai-vokandos kartais apibūdinami kaip knygos (knygelės)⁶³, kartais – kaip sąrašas (aprašas)⁶⁴. Apskritai net ir išties gausioje Lenkijos teisės istoriografijoje teismo registrų problema specialiai netyrinėta⁶⁵, dažniausiai fiksuojamas pats faktas, netgi neakcentuojant skirtumo, ar į registrus įrašomos bylos⁶⁶, ar šaukimai⁶⁷. Ir vis dėlto, kadangi čia analizuotų registrų tikslas buvo įregistruoti teisme nagrinėjamas bylas, o įrašymo pagrindas buvo turimi šaukimai (po vieną egzempliorių turėjo ir ieškovas, ir atsakovas), siūlytina tokius registrus vadinti registravimo žurnalais (arba dienynais).

⁶¹ E. Banionis, *op. cit.*, p. 145.

⁶² А. Рыбаков, *Общее делопроизводство в центральном аппарате государственного управления Великого княжества Литовского в XVI в.* Автореф. дисс. на соиск. уч. степени канд. ист. наук, Минск, 1999, p. 14.

⁶³ „osobne księgi, księżeczki“, žr. S. Kutrzeba, *op. cit.*, p. 86.

⁶⁴ „spis“, žr. J. Rafacz, *op. cit.*, p. 37.

⁶⁵ Plg. M. Mikołajczyk, *op. cit.*, p. 41; J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *op. cit.*, p. 273.

⁶⁶ J. Rafacz, *op. cit.*, p. 37; J. Łosowski, *op. cit.*, p. 198.

⁶⁷ S. Kutrzeba, *op. cit.*, p. 86; *Historia państwa i prawa Polski*, p. 385; J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *op. cit.*, p. 273.

PRIEDAS¹

Оповеданье земеняна земли Волыньское Аньдрея Чолганьского противъ позвомъ, которми его^a позвано было, якобы николи подаваны^b от Куневское быти не мели, за которми иж сторона жалобливая ничог(о) не попирала, тогда он тое оповеданье записати даль.

Лета Божего нарож(енья) 1566, м(е)с(е)ца февраля 25 дня^c.

Оповедалъ се у суду г(о)с(по)д(а)ря короля, его м(и)л(о)сти, и великого кн(я)зя Жикгимонта Августа на сойме великомъ вальномъ у Вильнини^d на полацу его кролевское м(и)л(о)сти перед паны маршалки его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)рьскими, на справы судовые отъ его кролевское м(и)л(о)сти высажоними: паномъ Юремъ Васильевичомъ Тишкевичомъ², державцою вольковыйскимъ, а паномъ Михайломъ Тихновичомъ Козиньскимъ³, землянинъ земли Волыньское Аньдрей Чолганьский⁴ именовемъ своим и именовемъ жоны своее Мари Васильевны Ермолинское⁵, ижъ, дей, обачыл онъ тутъ, на полацы г(о)с(по)д(а)рьскомъ, на рейстре, где справы судовъ, хто кого листы, манъдаты г(о)с(по)д(а)рьскими, ку праву перед его кролевскую м(и)л(о)сть тепер позвал на томъ сойме вальномъ Виленьскомъ, ознаймены и росписаны были, тамъ жо, дей, межи иными справами написано, якобы, дей, дочька Аньдрея Куневского⁶, небощица Ганна // [195v] Севериновая Ермолинская⁷ мела ихъ позвати двама листы, манъдаты его кролевское м(и)л(о)сти, ку праву перед его кролевскую м(и)л(о)ст о некие заруки и спротивенье ихъ г(о)с(по)д(а)рю королю, его м(и)л(о)сти, и недопущенье увезанья в ыймень Семеновъ⁸, властную отъчызну жоны его, которое, дей, имень, не ведати за якимъ правомъ, тотъ Аньдрей Куневский, отецъ небощицы Севериновое Ермолинское, взявшы к рукамъ своимъ кгвальтовне и безправне под часомъ военнымъ, на сес час на себе держать. А они, дей, позванья ку праву жадного и листовъ, манъдатовъ его кролевское м(и)л(о)сти, отъ небощицы Ермолинское в себе не мели и не видели ани, дей, она ихъ позывала, только, дей, бачечы онъ на рейстре межи иными листы, манъдаты и позвы его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)рьскими, хто кого до права перед его кролевскую м(и)л(о)сть позвалъ, уписание имени своего и хотячы се, кому бы а о што до него потреба была, усправедливити, пильность через увесь съемъ у суду его кролевское м(и)л(о)сти на тотъ час у Вильни перед тыми паны маршалки его

^a Žodis ištaisytas iš ix

^b Raidė p taisyta.

^c Žodis su titulu.

^d Taip tekste, reikėtų skaityti Вильни

милости г(о)с(по)д(а)рьскими верхуменеными чыниль, нижли з стороны Андрея Куневского ани тежь именемъ небощицы Севериное Ермолинское ништо ся напротивко ихъ у суду его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)рьского перед тыми паны маршалки г(о)с(по)д(а)рьскими за листы, мандаты его королевское м(и)л(о)сти, не оповедалъ ани оказывалъ.

А такъ за прозбою Аньдрея Чолганьского таковое оповеданье и тая пильность его, у суду его королевское м(и)л(о)сти в томъ на тотъ час перед тыми вышнейпоменеными паны маршалки его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)рьскими уделаная, до книгъ его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)рьскихъ каньцлярейскихъ записана. На што и выпис с книгъ его королевское м(и)л(о)сти каньцлярейскихъ под печатю его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)рьскою ему ест дан.

Писан у Вильни.

Янъ Гайко, маршалок и писарь⁹.

Komentarai

¹ LM, kn. 264, l. 195–195v.

² *Jurgis Vosylevičius Tiškevičius* (m. 1576 m.) – valdovo dvarionis (1578), Valkavisko seniūnas, laikytojas (1557–1566), valdovo maršalka (1558), Brastos vaivada (1566–1569), TLS rengimo komisijos narys. Žr. *Urządnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Lulewicz i A. Rachuba, Kórnik, 1994, p. 92, 246; *Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв.*, т. 7: Посольская книга по связям России с Польшей (1575–1576 гг.), сост. Л. В. Соболев, Москва–Варшава, 2004, p. 31; Н. Яковенко, *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна*, Київ, 2008, p. 183.

³ *Mykolas Tiknavičius Kozinskis* (m. 1568 m.) – Vladimiro paseniūnis ir horodničius (1553–1568), valdovo maršalka (1563–1565), Lucko (Voluinės) kaštelionas (1566–1568), žr. *Urządnicy centralni*, p. 92, 217; Н. Яковенко, *op. cit.*, p. 115, 144–145, 148, 361; *Волинські грамоти XVI ст.*, упор. В. Задарожний, А. Матвієнко, Київ, 1995, nr. 8, 12, 17, 29, 48.

⁴ *Andrejus Čolganskis* – Voluinės žemės žemionis, dar minimas 1577–1582 m. (žr. *Руська (Волинська) Метрика*, p. 272–273, 287, 323, 339, 356).

⁵ *Marja (Marina) Vosyliūtė Jermolinskytė*, Andrejaus Čolganskio žmona, Vosylius Aleksandravičiaus Jermolinskio dukra, Severino Aleksandravičiaus Jermolinskio dukterėčia (žr. LM, kn. 249, l. 389–395). Dar minima 1585 ir 1587 m. (žr. *Руська (Волинська) Метрика*, p. 406, 410, 413; А. Блануца, *Земельні володіння Волинської шляхти в другій половині XVI ст.*, Київ, 2007, p. 140, 166).

⁶ *Andrejus Juknavičius Kunevskis (Jelo-Jelavičius)* – Kremeneco horodničius (1545), Kremeneco žemės teisėjas (1566–1577). Žr. *Литовська Метрика. Книга 561: Ревізія українських замків 1545 року*, підгот. В. Кравченко, Київ, 2005, p. 194, 196; Н. Яковенко, *op. cit.*, p. 210; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 51 (1566–1574). Užrašymų knyga 51*, parengė A. Baliulis, R. Ragauskienė, A. Ragauskas, Vilnius, 2000, nr. 151, p. 211. Mirė, matyt,

1577 m., nes tų metų gruodžio 13 d. Čolganskis bylinėjosi jau su Kunevskio palikuonimis. Žr. *Руська (Волиньска) Метрика*, nr. 42, p. 273.

⁷ *Ona Severinienė Jermolinskienė*, Andrejaus Kunevskio dukra, Severino Aleksandravičiaus Jermolinskio žmona. Mirė tarp 1564 03 26 (dar gyva, žr. LM, kn. 249, l. 389–397v) ir 1566 02 25 (jau mirusi, žr. ten pat, s. v. 264, l. 195).

⁸ *Semionovo dvaras* Voluinėje Kremeneco pavieta. Minimasis 1545 m. Kremeneco pilies revizijoje (žr. *Литовська Метрика. Книга 561*, p. 196, 198, 200). Dėl jo Čolganskiai vis dar tebesibylinėjo su Jermolinskiais ir Seniutomis 1580–1585 m. (žr. *Руська (Волиньска) Метрика*, p. 339, 404–405).

⁹ *Jonas Mikalojaitis Haika* (~1510–1579) – Gardino arklidininkas (1553–1566), valdovo raštininkas (1554–1566), Ašmenos laikytojas (1555–1566), Vilniaus raktininkas (1556–1558), Utenos laikytojas (1556–1562), valdovo maršalka (1564–1566), Brastos kaštelionas (1566), žr. *Urządnicy centralni*, p. 209; LM, kn. 264, l. 195v; *Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. t. 2: Województwo Trockie. XIV–XVIII wiek*, pod. red. A. Rachuby, Warszawa, 2009, p. 258, 588.

FUNCTIONS AND FATE OF PRE-COURT DOCUMENTS IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA IN THE MID-16TH CENTURY: SUMMONS REGISTRATION JOURNALS

Irena Valikonytė

Summary

Modern historiography dealing with the legal culture in the GDL has taken little notice of the organization of legal process (especially *law in action*) and the role of the court chancery in the pre-court stage. It is obvious that on the one hand, active penetration of written documents into court required measures to bring the court (and administration in general) chancery closer to the client, yet on the other hand, the increase in written documents indispensable of the proceedings resulted in the necessity to assort and organize them and possibly even introduce specialized “books” or the so called registers. In other words, court (or administration) chancery could not escape bureaucratisation.

However, the hypothesis regarding the registration of summons received from a court institution in a special journal, which could have also served as the sequencing list of the proceedings, has thus far been supported exceptionally by the assessment of the circumstances surrounding the preparation of the Second Statute of Lithuania. The Statute which initiated legal reform contained articles on the organization of judicial sessions which included an obligation for court clerks to keep a register of cases. However, this fact and the abovementioned hypothesis fail to answer the question when such registers were introduced

in Lithuania and to explain whether the requirement to keep them featured in the Second Statute of Lithuania was a new phenomenon in the legal proceedings of the GDL?

The so called book no. 50 of the Lithuanian Metrica (Book of Judicial Affairs), which is kept at the Russian State Archive of Early Acts in Moscow (f. 389, s. v. 264), contains a document dating back to February 25, 1566 which in the turn of the 17th century the copyists of the books called a declaration (*оповеданье*) and which allows the assumption that the abovementioned registration journals were kept in the sovereign's court before the Second Statute of Lithuania came into effect. On the application of a landowner from Volhynia Andriejus Čolganskis the fact that at the sovereigns' palace which normally served as the meeting venue for the so called sovereign's or marshals', i.e. judges assigned by the sovereign, court he had a possibility to look through the register "which had legal cases [...] registered and recorded" or in other words indicated "who summoned who by means of the sovereign's letters and mandates to the court of his majesty at the Great Diet of Vilnius" was registered in the chancery "books". The rhetoric of the applicant does not suggest that the existence of the said register was new to him – in the sovereign's palace he simply "noticed [...] his name [...] among other cases." This story reveals the everyday nature of the occurrence, accessibility to the registers and their informative function availed by the concerned nobles. Thus, the register of the sovereign's court mentioned in the document can supposedly be considered to be a prototype to the registers of the land courts which were established in the post-reform courts, validated in the Second Statute of Lithuania and possibly underwent later refinement in form and content. The possibility of a certain influence of registers that had been kept in the courts of Poland should also not be discounted.

Hence the entry of a summon (case) into the registration journal was the last pre-court action or the ultimate condition to start the legal procedure. It also served as the official permit to the litigants to enter the courtroom and face the judge. However, the temporality of the public function of the said registers which were supposed to provide optimized information update to the litigants and assure smooth operation of the court resulted in their short (until the end of the process) existence.